

Antonius'u Eleştirmek: Arap Milliyetçiliğinin Resmî Anlatısına Alternatif Bir Bakış Denemesi

Criticizing Antonius: A Different Perspective On The Official Arab Nationalist Narrative

Mehmet Fahri DANIŞ¹

¹Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum,
Türkiye

ORCID: M.F.D. 0000-0001-5872-6873

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Fahri Daniş (Dr. Öğr. Üyesi),
Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum,
Türkiye
E-posta: fahri.danis@atauni.edu.tr

Başvuru/Submitted: 18.01.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.03.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.03.2024

Kabul/Accepted: 19.03.2024

Atıf/Citation: Daniş, Mehmet Fahri. "Criticizing
Antonius: A Different Perspective On The
Official Arab Nationalist Narrative." *Şarkiyat
Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 44 (2024),
101-124. <https://doi.org/10.26650/jos.1422116>

öz

George Antonius'un 1938 yılında yayımlanan *Arap Uyanışı* başlıklı çalışması, Arap ulusal hareketinin tarihini sistemli bir şekilde tanımlayan, sınırlayan ve bu vesileyle de şekillendiren bir kurucu metindir. Antonius'un Arap milliyetçiliğine mukaddes bir "köken" kazandırma niteliğine hizmet eden çalışma; 19. yüzyıl ortalarında Beyrut'ta temelleri atılan edebî-kültürel bir çevrenin faaliyetlerini (Nahda) ve bu faaliyetlerin siyasî bir milliyetçi hareketi ivmelediği tezlerini ileri sürer. *Arap Uyanışı*, literatürde çokça eleştirilir, muhteviyatındaki tarihsel argümanların yanlışlığı ya da objektif olmayan bakış açısı sıklıkla vurgulanır. Fakat tüm kritiklere rağmen Antonius'un metni, Arap milliyetçiliğinin öykününün resmî vesikası, ulusal hareketin izlediği tarihsel güzergâhın yegâne kaynağı ve daha da ötesinde modern Arap kimliğinin "ne"liğini tespit eden çok önemli bir yapıt olmayı günümüze kadar sürdürür. Bu çalışmanın amacı; *Arap Uyanışı'nı*, Arap milliyetçiliğinin inşası aşamasında oynadığı tarihsel rolü başlıca iki husus etrafında analiz etmektir. Bu doğrultuda Antonius'un çizdiği tarihsel eskizin kısaca özetlenmesi ve *Arap Uyanışı* karşısında oluşan eleştirel kanonun değerlendirilmesinin ardından, "milli uyanış" fikrinin felsefi temelleri ortaya koyulacaktır. Ardından Antonius'un yapıtının genelde görmezden gelinen bir parçası olarak, etnik milliyetçiliğin karşısında konumlandığı teritoryal milliyetçilikle münasebeti meselesi incelenecek ve kavmiyye-vataniyye ayrımının, esasında *Arap Uyanışı'nın* ortaya koyduğu önemli bir kırılma noktası olduğu ileri sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: George Antonius, *Arap Uyanışı*, Arap milliyetçiliği, Milli uyanış, Ortadoğu

ABSTRACT

George Antonius's 1938 book *Arab Awakening* serves as a foundational text, methodically defining, restricting, and shaping the history of the Arab national movement. Antonius' work established a sacred "origin" for Arab nationalism; he presented the activities of a literary-cultural circle (Nahda) and how they accelerated the political nationalist movement. The literature frequently criticizes the *Arab Awakening*, emphasizing its historical justifications or subjective perspective flaws. The goal of this research is to examine how the *Arab Awakening* has historically helped to develop Arab nationalism around two key concepts.

The intellectual foundations of the concept of “national awakening” will be revealed in this regard, following a brief summary of Antonius’ historical sketch and an evaluation of the critical canon compared to the *Arab Awakening*. The issue of Antonius’ relationship to territorial nationalism, which he opposes to ethnic nationalism, will then be examined as a frequently overlooked aspect of his writing. It will be argued that the distinction between *qawmiyya* and *wataniyya* represents an important breaking point revealed by the *Arab Awakening*.

Keywords: George Antonius, *Arab Awakening*, Arab nationalism, *National awakening*, Middle East

EXTENDED ABSTRACT

George Antonius’ *Arab Awakening* was one of the first works to narrate the development of modern Arab nationalism and identity systematically. Up until the last quarter of the twentieth century, this book was considered a privileged work of literature. It profoundly impacted the official historiography of the newly formed nation-states in the post-Ottoman Middle East and the new wave of Arab nationalism that arose in response to the Arab–Israeli conflict. Finding a study comparable to this endeavor is impossible, given that the book was published in 1938. The study demonstrates that European sovereignty still exists in Syria, Lebanon, Palestine, and Iraq—areas Antonius frequently refers to as “northern Arab lands”—that the international community takes the Palestine issue seriously, and that this particular occasion raises awareness of the fragmented nature of post-Ottoman Arab geography. The story of the Arab national movement, which began in the nineteenth century, is also a concrete expression of the ideal of unity or the collapse of Arab nationalism based on ethnicity and language, known as “*qawmiyya*.” One of the book’s most distinguishing features is Antonius’ personal connections, which allow him to speak directly with key leaders from Nahda and the 1915 Rebellion. In some ways, this transforms the *Arab Awakening* into a record of the testimony of the most influential figures of the time.

Antonius chose to highlight and leave out certain topics in his historical narrative based on his own worldview and the cultural context of his upbringing. Antonius does not wish to present an unbiased account of the Arab national story. The goal of writing the *Arab Awakening* was to establish an Arab identity and the ideal of Arab nationalism that would resurrect it broadly as a foundation, origin, and beginning.

There have always been critical works that challenge Antonius’ story, and prominent figures in contemporary Middle Eastern studies have not shied away from methodically dissecting the *Arab Awakening*, particularly in light of its overemphasis on external influences. Nowadays, it appears difficult to write anything about the subject without praising or denouncing Antonius and his masterpiece. Since the middle of the twentieth century, many who oppose the *Arab Awakening* have questioned the book’s fundamental ideas, focusing primarily on Antonius’ impartiality. Zeine Zeine, Albert Hourani, A.L. Tibawi, Elie Kedourie, and others have criticized

the role of Beirut's cultural revival. However, Ernest Dawn has a more limited literary effect. Dawn argued that Turkish nationalism played an important role in the rise of Arab nationalism. In addition to these important avenues, notable figures include Philip Khoury and Michael Provence, who emphasized notables' politics as the foundation of Arab nationalism; Bassam Tibi, who highlights the impact of European-centered ideas on Bilad al-Sham; and Martin Kramer, who emphasizes Islamic modernism's significance.

Finally, those criticizing Antonius, including the text's content, tend to focus on Nahda's historical significance and the relationship between Turkism and Arab nationalism. The purpose of this article, however, is to examine how the *Arab Awakening* shaped Arab nationalism throughout history, focusing on two main themes. This will initially expose the conceptual underpinnings of "national awakening." The "awakening" motif, which pervades nearly all nationalist rhetoric, gives the national community a sacred origin while emphasizing some "premodern" ideas about the nature of national identity today. The question of Antonius' relationship to territorial nationalism, which he opposes to ethnic nationalism, will then be examined as an often overlooked aspect of his work. It will be argued that the distinction between *qawmiyya* and *wataniyya* represents an important breaking point revealed by the *Arab Awakening*.

Because Antonius' work contains so many problematic issues, it is important to criticize him. His worldview and the cultural milieu in which he grew up were the only factors that impacted the concerns addressed and ignored in the historical narrative he wrote. Antonius is the result of his political and cultural surroundings, having grown up in a cosmopolitan setting in Lebanon and receiving a Western education as a Christian intellectual. Thus, criticizing Antonius is analogous to criticizing "Antonius-type" late nineteenth-century Arab thinker. This issue, which many critics have previously ignored, necessitates a thorough examination of the intellectual milieu of the time.

In actuality, Antonius does not want to provide an unbiased account of the Arab national struggle. The goal of writing the *Arab Awakening* book was to provide a foundation, origin, and beginning for the Arab identity and the ideal of Arab nationalism, which will resurrect it globally. Antonius examines the past through his own lens, attempting to interpret the pertinent events in accordance with a single ideal to construct a narrative that will lend historical legitimacy to the Arab national cause.

The goal of this study is to provide an introduction to an alternative interpretation of Antonius' *magnum opus*. The first section of the article provides a brief overview of the historical trajectory of the Arab national movement as described in the *Arab Awakening* and divides text criticism into several sections. A comprehensive assessment of the *Arab Awakening* criticisms reveals that they follow multiple broad trajectories, and a chronological analysis reveals a clear distinction between past criticisms and current complaints. The discourse that established the Arab identity as a contemporary form of belonging and the concept of "awakening," which was

deemed the most important component of the work, were then subjected to philosophical and sociological analysis. Finally, research has begun on the textual foundations of the distinction between territorial nationalism (*wataniyya*) and ethnic nationalism (*qawmiyya*), which should be viewed as one of the most important issues of the *Arab Awakening* and a pivotal paradigm for the entire twentieth-century Middle Eastern history. Comparing the nation-state nationalisms of Western-dominated mandate states is required to highlight the differences between these two types of nationalism, which also served to stifle this ideal in the face of unitary Pan-Arab nationalism.

Giriş

Arap milliyetçiliğinin ya da “Arap ulusal hareketinin” öyküsü, 19. yüzyıl sonunda Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı sınırları içerisinde dünyaya gelen bir Rum Ortodoks Arap’ın¹ 1938’de yayımlanan kitabıyla ilk kez sistemli bir anlatı haline gelir.² George Antonius’un *Arap Uyanışı* başlıklı çalışması, modern Arap kimliğinin ve Arap milliyetçiliğinin hangi faktörler etrafında nasıl geliştiğini derli toplu bir anlatı içerisinde sunan ilk kaynaklardan biridir. Osmanlı sonrası Ortadoğu’da yeni kurulan ulus-devletlerin resmî tarih yazımlarını ve Arap-İsrail çatışması karşısında yükselişe geçen yeni dalga Arap milliyetçiliğini derinden etkileyen bu kitap, 20. yüzyılın son çeyreğine dek literatürdeki ayrıcalıklı konumunu korumuştur. 19. yüzyıl Arap aydınlanması (Nahda) ve Beyrut’taki misyoner okullarının etkisiyle modern millet düşüncesiyle tanışan Hıristiyan Arap aydınlarının rolünü merkeze alan Antonius, bir anlamda “diğer söylemleri mümkün kılan” yeni bir söylemsel sahayı tedavüle sokmuş bir “söylemsellik kurucusudur.”³

Antonius’un anlatısı, en azından birkaç açıdan benzersizdir. Kitabı Türkçeye kazandıran Mehmet Akif Koç’un ifadesiyle; her şeyden önce *Arap Uyanışı*, “Arap kimliğini modern dönemde kurmaya kendini adanmış bir metindir.”⁴ Kitabın yayımlandığı 1938 tarihi itibariyle düşünüldüğünde, bu girişimin muadili bir çalışmaya rastlamak mümkün değildir.⁵ Söz konusu çalışma, Antonius’un sık sık “kuzey Arap toprakları” adıyla andığı Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak’ta Avrupa egemenliğinin devam ettiği,⁶ özellikle Filistin meselesinin uluslararası

- 1 Rum Ortodoks Arap tabiri; özellikle Bilâdüşşam bölgesinde yoğunlukla bulunan, Arapça konuşan ya da Araplaşmış, Doğu Ortodoks Kiliselerine mensup Hıristiyan Arapları ifade eder. Terminolojik ayırım için bkz. Melikşah Arslan, “Arapçılık ve Helencilik Arasında Osmanlı Devleti: Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Krizi (1908-1914)”, *Osmanlı Araştırmaları* 60/1, (2022): 180.
- 2 1891 yılında Cebel-i Lübnan’daki Deyr’ül Kamer’de bir Rum Ortodoks ailede dünyaya gelen Antonius, üniversite eğitimini Cambridge Üniversitesi’nde alır ve 16 yıl boyunca Ortadoğu’daki manda rejimlerinde fiili olarak çalışır. 1930 yılında ABD’ye yerleşir ve 1941’de Kudüs’te vefat eder. Antonius’la ilgili biyografik bilgi için bkz. Ann M. Lesch, “Antonius, George”, *Encyclopedia of the Palestinians* içinde, haz. Philip Matar, (New York: Facts on File, 2005), 22; Susan Silsby Boyle, *Betrayal of Palestine: The Story of George Antonius*, (Colorado: Westview Press, 2001).
- 3 Diğer metinleri ve ifade biçimlerini mümkün kılan, kendisine karşı çıkan söylemleri dahi etkileyecek denli güçlü bir otoriteye sahip kapsayıcı metin ve yazar tipi, Foucault ve onu takiben Said tarafından “söylemsellik kurucusu” olarak adlandırılır. Bkz. Michel Foucault, “Yazar Nedir?”, *Sonsuza Giden Dil* içinde, haz. Ferda Keskin ve Ömer Albayrak, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 241; Edward Said, *Başlangıçlar: Niyet ve Yöntem*, çev. Ferit Burak Aydar, (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 49.
- 4 Mehmet Akif Koç, George Antonius’un *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü* adlı kitabında takdim, çev. Mehmet Akif Koç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 8.
- 5 20. yüzyılın ilk yarısında, Arap ve Büyük Suriye kimliklerinden bağımsız modern bir Lübnanlılık kimliğinin inşasını hedefleyen benzer nitelikli çalışmalarla karşılaşmak mümkündür. Mârûni entelektüellerden Charles Korm’un 1934’te yayımlanan ve Lübnan’ın Fenike karakterini yücelten şiir kitabı *La Montage Inspirée* bir yana, tarihçi Philip Hittî’nin 1937 tarihli *History of the Arabs*’ı ve 1951 tarihli *History of Syria*’sı, biçimsel olarak Antonius’un Arap kimliğini kurma misyonunu üstlenen metniyle oldukça benzerdir. Fakat Hittî’nin amacı, Arap kimliğinden azade bir bölgesel aidiyet biçimini temellendirmek ve Suriye-Lübnan aidiyetinin kendi orijinal mevcudiyetinin altını çizmektir.
- 6 Irak’ta, 1930 yılında imzalanan antlaşma uyarınca manda rejimi fiilen sona ermiş fakat İngiliz nüfuzu bölgedeki varlığını uzun yıllar devam ettirmiştir. Bkz. Cyrus Schayegh, “The Mandates and/as decolonization”, *The Routledge Handbook of the History of the Middle East Mandates* içinde, haz. Cyrus Schayegh ve Andrew Arsan, (New York: Routledge, 2015), 415-416.

kamuoyunda ciddi biçimde tartışıldığı ve Osmanlı sonrası Arap coğrafyasının mevcut parçalı yapısının da bu vesileyle gündeme geldiği bir dönemdir. Arap ulusal hareketinin 19. yüzyılda başlatılan öyküsü, aynı zamanda birlik idealinin ya da “kavmiyye” olarak adlandırılan etnik ve dilsel temelli Arap milliyetçiliğinin akamete uğrayışının, Filistin davası nezdinde somut bir şekilde dile getirilmesidir. Antonius’un kendi kişisel bağlantıları üzerinden,⁷ Nahda’nın ve 1915 İsyanı’nın önemli figürleriyle doğrudan yaptığı görüşmeler, metnin en orijinal yanlarından birini oluşturur ve bir anlamda *Arap Uyanışı*’nı, çağın öncü isimlerinin tanıklıklarının bir vesikası haline getirir.

Arap Uyanışı’nın asıl önemi, metnin kanonik karakterinden kaynaklanır. Batı’da –özellikle Anglo-Amerikan çevrelerde– Şarkiyat çalışmaları için uzun yıllar temel eser mahiyetinde oluşu bir yana,⁸ *Arap Uyanışı*, kurumsallaşmakta olan genç Arap devletleri açısından bir nevi tarih tezlerini biçimlendiren ana kaynak hüviyetindedir. Özellikle Irak’taki Hâşimî monarşisi ve Suriye ile Mısır’daki Pan-Arap milliyetçisi çevreler, kendi siyasal mevcudiyetlerini ve meşruiyetlerini, Antonius’un çizdiği tarihsel güzergâhta temellendirmişlerdir. Bu nedenle 1950’li yıllarda Ortadoğu’daki birlikçi ideali simgeleyen Nasırcılık ve Baasçılık gibi hareketlerin fikrî art alanlarına *Arap Uyanışı*’nı yerleştirmek –Batılı güçlerle ilişkiler meselesini revize etmek kaydıyla– son derece makuldür.⁹

Pan-Arap milliyetçiliği idealinin mutlak bir mağlubiyete uğradığı 1970’li yıllar, aynı zamanda *Arap Uyanışı*’na yönelik eleştirilerin de yoğunlaştığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Esasında Antonius’un anlatısını hedef alan eleştirel çalışmalar hiçbir zaman eksik olmamış, özellikle dışsal faktörlere yüklediği aşırı önem sebebiyle modern Ortadoğu çalışmalarının önde gelen isimleri, *Arap Uyanışı*’nı sistematik bir şekilde eleştirmekten geri durmamıştır. Günümüzde ise Antonius’u ve onun *magnum opus*’unu eleştirmeden ya da en azından şerh düşmeden konuyla ilgili herhangi bir içerik üretmek mümkün değilmiş gibi gözükmektedir.

Antonius’u eleştirmek, yapıtının barındırdığı sorunlu pek çok nokta itibariyle bir anlamda zorunluluktur. Zira oluşturduğu tarihsel anlatı içerisinde öne çıkartılan ve değinilmeyen hususlar, tamamıyla kendi dünya görüşünün ve yetiştiği kültürel ortamın bir sonucu olarak, belirli bir perspektif etrafında şekillenmiştir. Cebel-i Lübnan’ın Batılı eğitim almış, kozmopolit ortamında yetişmiş Hıristiyan bir aydını olarak Antonius, tam olarak etrafındaki siyasî ve kültürel çevrenin bir ürünüdür. Dolayısıyla Antonius’u eleştirmek, bir anlamda Antonius tipi 19. yüzyıl sonu Arap entelektüelini eleştirmek demektir ki en azından yakın tarihli pek çok eleştirmenin gözden kaçırdığı bu husus, bir dönemin düşünce dünyasına ayrıntılı bakışı zorunlu kılmaktadır.

7 Antonius, Arap kültürel uyanışının ve Arap milliyetçiliğinin erken dönem öncülerinden, Kahire’deki meşhur *el-Mukattam* gazetesinin sahibi Fâris Nimr Paşa’nın damadıdır. Bkz. Boyle, *Betrayal of Palestine*, 38.

8 Martin Kramer, *Arab Awakening & Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*, (New Brunswick: Transaction Publishers, 1996), 112.

9 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. William Cleveland, “The Worlds of George Antonius: Identity, Culture and the Making of an Anglo-Arab in the Pre-World War II Middle East”, *Auto/Biography and the Construction of Identity and Community in the Middle East* içinde, haz. Mary Ann Fay, (New York: Palgrave, 2001), 125-139.

İşin aslı; Antonius'un amacı, Arap ulusal hareketinin tarafsız bir eskizini çıkarmak değildir. *Arap Uyanışı* metni, Arap kimliğine ve onu sınırlar üstü bir formda ihya edecek Arap milliyetçiliği idealine bir temel, köken, başlangıç kazandırma amacıyla yazılmıştır.¹⁰ Antonius, Arap ulusal hareketine tarihsel meşruiyetini katacak bir söylem kurmak niyetindedir ve bu amaçla bulunduğu pozisyondan geçmişe bakarak, ilgili olayları tek bir ideal doğrultusunda yorumlamaya çalışır. Bu, hemen her milliyetçi söylemin ve ondan doğan milliyetçi hareketin ihtiyaç duyduğu *sine qua non* bir girişimdir.¹¹ Dolayısıyla metnin içeriği, akademik olarak yanlılanabilecek ya da tarafgirlikle suçlanabilecek pek çok varsayımı ihtiva eder. Katıksız Türk-Osmanlı ve Alman karşıtlığı, İngilizlere gösterilen müstesna tavır, Fransızlara duyulan güvensizlik ve İttihat-Terakki yönetimine yöneltilen ağır eleştiriler, literatürde ilk kez derli toplu bir anlatı içerisinde Antonius'un kitabında özetlenir. Döneminin Arap Hıristiyan entelektüellerinin bakış açılarını eksiksiz bir şekilde sunan *Arap Uyanışı*, bu bakımdan bir kuşağın siyasî görüşlerinin manifestosu hüviyetindedir.

Öte yandan *Arap Uyanışı*'nin çizdiği ve bir anlamda Arapların kurumsal milliyetçi anlatısının manifestosu niteliğindeki söylemi –artık onun etrafında oluşmuş devasa eleştiri kanonunu da dikkate alarak– revize etme zorunluluğu da oluşmuştur. Bu yönde bir girişim; başta Antonius'un yaşadığı çağ ve içerisinde bulunduğu toplumsal konjonktür olmak üzere, dönem koşullarını göz önünde bulundurmalı, *Arap Uyanışı*'ni kaynaklarıyla birlikte değerlendirmeli, çizilen tarihsel güzergâhtaki durakların Arap milliyetçiliğinin sonraki evreleri için taşıdığı önemi dikkate almalı ve en önemlisi *Arap Uyanışı*'na karşı oluşan eleştirel kanonu da sistematik bir şekilde incelemelidir.

Bu çalışma, tam olarak bu yönde bir girişim için mütevazı bir başlangıç hüviyetinde tasarlanmıştır. Makalenin ilk bölümünde *Arap Uyanışı*'nda çizilen Arap ulusal hareketinin tarihsel yolculuğu kısaca özetlenmiş ve metne yönelik eleştiriler birkaç başlık altında toparlanmıştır. *Arap Uyanışı*'nin eleştirileri bütüncül bir perspektifle gözden geçirildiğinde, bu kritiklerin belli başlı birkaç rotayı takip ettiği ve kronolojik olarak incelendiğinde de klasik eleştirilerle güncel eleştiriler arasında belirgin bir farkın mevcut olduğu görülmüştür. Ardından –metnin en önemli yanı olarak görülen– Arap kimliğini modern bir aidiyet biçimi olarak kuran söylemin ve “uyanış” fikrinin felsefi ve sosyolojik bir soruşturulması yapılmıştır. Bu bağlamda Edward

10 Kitabın önsözünde tarafsızlık meselesiyle ilgili muğlak ifadeler, Antonius'un bu “kurucu” niyetini daha en başta ortaya koyar: “Bu misyonumu adalet ve tarafsızlık ruhuyla yerine getirmeye ve konuya Arap bakış açısıyla yaklaşırken, önyargı ve tarafgirliğe sapmadan sonuçlarıma varmaya çalıştım. Başaramadıysam, bu, deneme isteğimin yokluğu veya okuyucularına karşı sorumluluklarımın ciddiyeti konusunda herhangi bir tereddüdüm olduğu anlamına gelmez.” George Antonius, *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, çev. Mehmet Akif Koç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, 13). Bundan sonra metne referanslar, Türkçe çevirisi üzerinden yapılacaktır.

11 Bu bakımdan *Arap Uyanışı*'ni, genelde yapılanın aksine, Antonius'un çağdaşı bölge tarihçileri Albert Hourani, Elie Kedourie ya da Kemal Salibi gibi isimlerin çalışmalarından farklı bir kategoride değerlendirmek gerekir. Örneğin Alman milliyetçiliği için Fichte'nin 1808 tarihli *Alman Ulusuna Sesleniş*'i, Fransız milliyetçiliği için Maurice Barrès'in *Fransa'nın Ölümsüz Ruhu* ya da Türk milliyetçiliği için Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın metinleri, kategorik olarak *Arap Uyanışı*'na daha yakındırlar.

Said'in *Başlangıçlar* (1975) metni temel alınarak, modern bir fenomen olarak millet fikrine bir "köken" oluşturma arzusunun (pre-modern) teolojik karakteri özellikle vurgulanmıştır. Son olarak *Arap Uyanışı*'nın ihtiva ettiği en önemli meselelerden biri olarak yorumlanması gereken ve bütün 20. yüzyıl Ortadoğu tarihi açısından belirleyici bir paradigma olan etnik milliyetçilik (kavmiyye)-teritoryal milliyetçilik (vataniyye) ayrımının metindeki temelleri soruşturmaya açılmıştır. Milliyetçiliğin bu iki biçimi arasındaki farkın gündeme gelmesi, aynı zamanda birlikçi Pan-Arap milliyetçiliği karşısında bu idealin bastırılması fonksiyonunu gören, Batı hâkimiyetindeki manda devletlerin kendi ulus-devlet milliyetçiliklerini karşılaştırmayı gerektirir. Daha da önemlisi bu husus, Antonius'un Batı (daha doğrusu Batı'yı temsil eden parçalı yapı) karşısındaki tutumunu gündeme getirir ve özellikle İngilizlere karşı takınılan tavırın değişken karakterini serimlemeyi mümkün kılar.

Son olarak altı çizilmesi gereken husus; *Arap Uyanışı*'nda yer alan ve Arap ulusal hareketinin temelini teşkil eden olayların tarihsel bir süzgeçten geçirilmesinin, bu çalışmanın amaçları arasında yer almamasıdır. Bu konudaki literatür, Antonius'un kitabının yayımlandığı 1930'ların sonundan itibaren oldukça gelişmiştir ve tamamıyla siyasî tarih alanına giren bir konuyu oluşturmaktadır.¹² Tekrardan belirtmek gerekirse, bu çalışmanın temel amacı; *Arap Uyanışı*'nı –onun karşısında gelişen eleştirel literatürü de dikkate alarak– Arap ulusal hareketi ile modern Arap kimliğinin tahayyülü noktasında bir revizyona tâbi tutmaktır. Bu yönde bir girişim, "Antonius'u eleştirmek" pratiğinin genellikle üzerinde durulmayan fakat fikrî olarak oldukça önemli nüansların altını çizmek anlamına gelir. Bir diğer deyişle bu çalışma, Antonius'un çizdiği tarihsel güzergâhın "hakikiliği"nden ziyade, Antonius'un literatürdeki etkisine odaklanmak ve özellikle iki hususta, "uyanış" fikrinin felsefi soruşturması ve kavmiyye-vataniyye ayrımı, *Arap Uyanışı*'nın oynadığı merkezi role dikkat çekmek amacındadır.

1. Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü

Arap Uyanışı, biçimsel açıdan modern milliyetçilik literatürü içerisinde çok sonraları sistematik hale gelecek bir formülasyonu benimsemesi hasebiyle oldukça yenilikçi bir metin olarak değerlendirilebilir. Modernist milliyetçilik kuramcılarında Miroslav Hroch'un 1968 tarihli *National Revival in Europe*'da (Avrupa'da Milli Uyanış) geliştirdiği ve Eric Hobsbawm'ın 1991'de çeşitlendirdiği bu model, standart bir milliyetçi hareketin üç evresi olduğu varsayımını ortaya atar.¹³ Buna göre "A evresi" ya da "proto-milliyetçi" evrede, kendisini bilimsel ilgi şeklinde gösteren bir "milli uyanış" ya da "milli Rönesans" dönemi söz konusudur. Genellikle elitlerin ya da siyasî niyetleri bulunmayan araştırmacıların girişimleriyle somutlaşan bu evrede,

12 *Arap Uyanışı*'nın içeriğini revize etmek amacıyla karşılaştırmalı olarak okunabilecek, I. Dünya Savaşı ve sonrasında Ortadoğu'daki olayların detaylı bir anlatımı için bkz. David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2008).

13 Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, çev. Ayşe Özdemir, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 50-51; Eric Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010), 64.

mevzubahis millet fikrine temel oluşturacak kültürel çalışmalar yapılır ve çoğunlukla dilin standartlaştırılmasına yönelik faaliyetlerde bulunulur. “B evresi”nde, bu kültürel çalışmalar neticesinde somutlaşan milliyetçi fikriyatı benimsemiş ilk örgütlenmeler görülür ve onu, milliyetçiliğin resmî taleplerini dile getirdiği “C evresi” takip eder.¹⁴

Arap Uyanışı, Arap ulusal hareketini tam olarak bu üç evre etrafında izlenebilecek bir güzergâh üzerine oturtur. Ve hatta sonraki yıllarda kendisinin eleştirisi üzerinden Arap milliyetçiliğine odaklanan çalışmaların dahi biçimsel olarak benimseyecekleri bir örüntü kurmuş olur.¹⁵ Antonius’un çizdiği tarihsel eskiz, özetle şöyledir:

- Bilâdüşşam’daki Mısır egemenliği (1833-1841) ve Kavalalı ailesinin “kasıtsız” etkisi.
- Suriye Protestan Koleji’nin kurulması (1847) ve Amerikan misyonerlerin Arapça merkezli kültürel faaliyetleri.
- Bilâdüşşam’daki ilk kültürel-bilimsel cemiyetler, Nahda, 1875 Beyrut Gizli Cemiyeti’nin afiş ve poster faaliyetleri.
- Yüzyıl sonlarında yabancı misyon okullarının Arapçaya gösterdikleri ilginin kaybolması ve ulusal hareketin belirleyiciliğinin Hıristiyan Araplardan Müslümanlara aktarılması (bunda Abdurrahman Kevâkibî ve Reşîd Rızâ gibi isimlerin rolü).
- İTC döneminde (1909-1914) kurulan resmî (*el-Muntada el-Edebî ve Hizb el-lâ-merkeziye ed-İdariye el-Osmanî*) ve yeraltı (*el-Kahtâniyye ve el-Fetât*) Arap örgütleri, 1912-1913’de Beyrut’ta başlayan reform talepleri (Beyrut Reform Komitesi) ve Paris’teki Arap kongresi (1913).
- Aziz Ali el-Mısırî ile Selim el-Cezayirî ve *el-Ahd* (1914), Şerif Hüseyin’in oğlu Abdullah’ın faaliyetleri, Faysal’ın Şam’da *el-Fetât* ve *el-Ahd* üyesi olması. Hâşimîlerin hareketin öncülüğüne gelmesi.
- Şerif Hüseyin-MacMahon Yazışmaları (1915).
- Arap İsyanı (1915)
- Sykes-Picot Mutabakatı (1916) ve Balfour Deklarasyonu (1917).
- Savaş sonrası barış görüşmelerinde Müttefiklerin Araplara söz verdikleri vaatleri tutmamaları ve bunun bedeli olarak 1920 Irak, 1925 Suriye ve Filistin Ayaklanmalarının görülmesi.
- 1920 San Remo’da manda devletlerinin teşekkül ettirilmesiyle Arap halklarının Batılı güçlere karşı “inançlarını yitirmeleri.” Meyselun Geçidi Savaşı ve 1920 itibarıyla Suriye, Irak ve Filistin’deki Arapların (*el-Ahd* gibi gizli örgütlerin de dahilyle) ayaklanmaları.
- 1921’de Faysal’ın Irak’a geçerek kral olması.

14 Bu tipoloji üzerine başarılı bir değerlendirme için bkz. Alexander Maxwell, “Typologies and Phases in Nationalism Studies: Hroch’s A-B-C Schema as a Basis for Comperative Terminology”, *Nationalities Papers* 38/6, (2010), 865-880.

15 Milliyetçiliğin A, B ve C evreleri üzerinden Arap milliyetçiliğini inceleyen güncel çalışmalardan birkaçı için bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017); James L. Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*, (Berkeley: University of California Press, 1998).

Arap Uyanışı, bu tarihsel güzergâhı takip ederek modern Arap kimliğini şekillendiren kültürel ve siyasî gelişmeleri belirli bir söylem içerisinde değerlendirir. Mehmet Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın 19. yüzyıl başlarında Mısır'daki egemenliklerini tesis etmesi ve kısa süreli Bilâdüşşam hâkimiyetleri, Arap milliyetçiliğini ivmeleyen fakat doğrudan onun tarihsel anlatısının bir parçası olmayan, kasıtsız bir etkidir. Antonius'un ifadesiyle bu, “yanlış bir başlangıç”tır zira Arap kökenli dahi olmayan Kavalalı ailesinin geniş bir Arap imparatorluğu kurma hülyaları, “Arap ulusal bilincinin oluşmasından önce” girişilmiş zamansız bir girişimin ürünüdür.¹⁶ Mevzubahis ulusal bilincin yeşermesi için, “1847’de Beyrut’ta Amerikan himayesinde mütevazı bir edebî çevrenin temellerinin atılması” gerekir.¹⁷ Amerikalı misyonerlerin, Arapçanın tıpkı Latince gibi ölü bir dil haline gelmesinin önüne geçen faaliyetleri, aynı zamanda Butrus el-Bustânî ve Nâsîf el-Yâzicî gibi Arap entelektüellerin kültürel çalışmalarını mümkün kılar. Arap Rönesansı ya da Nahda, Antonius’ta Arap kimliğinin harcını oluşturan kültürel sistemin temeli, bir anlamda Arap milliyetçiliğinin A evresidir. Ulusal hareketin sonraki hikâyesi; Şerif Hüseyin ile oğullarının, Osmanlı ordusundaki ayrılıkçı Arap subaylarla keşişen yolları ve Arap İsyanı’nın neticesinde Arapların, “düşmanın alt edilmesinde kendilerine düşen rolü –ve daha fazlasını– yerine getirmelerine”¹⁸ rağmen Batılı müttefiklerinin bir oldubittisi neticesinde kendilerine söz verilen bağımsızlıktan mahrum kalmalarının öyküsüdür.

2. *Arap Uyanışı*’nın Eleştirel Literatürü

20. yüzyıl ortalarında, Arap milliyetçiliğinin akademik tarzda incelemesine ilişkin ilk ciddi çalışmalardan bazılarını kaleme alan ve bu konuda Batı literatüründe de haklı bir otorite konumunda bulunan Lübnan asıllı Albert Hourani, 1977’de Oxford St. Antony’s College’da yıllık düzenlenen “Antonius Dersi”ne konuşmacı olarak katılır.¹⁹ “Kırk Yılın Ardından *Arap Uyanışı*” başlıklı konuşmasında Hourani, Antonius’un kitabının “tarihsel bir anlatı” meydana getiren kurucu karakterinin yanında, “siyasî bir savunu” metni olduğunun altını çizer.²⁰ Kitabın “birkaç dipnot”tan mülhem “kaynakça” barındırmayan “akademik tertibattan yoksun” biçemi, Antonius’un metnini “bilimsel” olarak değerlendirmeyi büyük ölçüde güçleştirir.²¹ Hourani’ye göre “sorulması gereken” ve birçok çağdaş eleştirmen tarafından da sıklıkla sorulan asıl soru; “[Antonius’un] kişisel inançlarının hikâyesinin ne kadarını tahrif ettiği”dir.²² Hourani’nin Antonius’a yönelik eleştirileri, çalışmasının barındırdığı tarihsel anlatının parçalarına da

16 Antonius, *Arap Uyanışı*, 33.

17 *Age*, 15.

18 *Age*, 217.

19 Bu derslerin metinleri, Derek Hopwood’un editörlüğünde iki çalışma halinde yayımlanmıştır. Bkz. Derek Hopwood (haz.), *Studies in Arab History: The Antonius Lectures, 1978-1987*, (New York: Palgrave Macmillan, 1990); Derek Hopwood (haz.), *Arab Nation, Arab Nationalism*, (New York: Palgrave Macmillan, 2000).

20 Albert Hourani, “The Arab Awakening Forty Years After”, *Studies in Arab History: The Antonius Lectures, 1978-87* içinde, haz. Derek Hopwood, (New York: Palgrave Macmillan, 1990), 26.

21 *Agy*.

22 *Agy*. Antonius’a yönelik eleştirilerinin yanında Hourani, *magnum opus*’u *A History of the Arab Peoples*’da (1991) bir yerde ve *Arabic Thought in the Liberal Age*’de (1962) de birkaç yerde, Antonius’a atıfta bulunur.

odaklanır fakat en temelde *Arap Uyanışı*'nın bilimsel değil siyasî bir metin olduğu üzerinden anlam kazanır.

Hourani'nin adını andığı “çağdaş eleştirmenler”; Elie ve Sylvia Kedourie, Abdüllatif et-Tibâvî, Zeine N. Zeine ve Ernest Dawn'dır. 20. yüzyılın ortalarında, Batı'daki Şarkiyat çalışmalarının zirvesini temsil eden bu isimlerin tamamı, *Arap Uyanışı*'ni eleştirel bir yeniden okumaya tâbi tutarlar. Elie Kedourie, Antonius'un Amerikan misyonerlerin Bilâdüşşam'daki çalışmalarının oldukça önemli içeriklerine odaklanmaktansa, bu etkiyi yüzeysel bir şekilde kendi “kurduğu” Arap ulusal hareketi söyleminin çekirdeğine yerleştirmesini sert bir biçimde eleştirenlerin başında gelir.²³ Üçüncü dünyadaki milliyetçi hareketler üzerine meşhur eserinde Kedourie, Antonius'un Arap milliyetçiliğine bakışıyla ilgili daha önemli bir gözlemde bulunur. Kedourie'ye göre *Arap Uyanışı*'nın yazarının, kolonyal makamlardaki yüksek kariyerli işlerin ardından Arap davasına ilgi duyması ve hatta “kendisini Arap olarak tanımlamaya başlaması”, İngilizlerin Filistin mandasındaki Siyonist yanlısı politikalarının ardından gerçekleşir. Kedourie'ye göre Antonius'un, “eşit bir şekilde muamele edilmesini umduğu” İngiliz üstlerinin Filistin'deki faaliyetleri ve kendisine karşı tutumları, metnin ortaya çıkışındaki temel sebeptir.²⁴

Elie Kedourie'nin eşi, Sylvia Kedourie (Haim), *Arap Uyanışı*'nın bilimselliğini tartışmaya açan Şarkiyatçılardan biridir. Haim'e göre metnin barındırdığı içerik yanlışları –“Arap ırkı, Arap halkı, Arap milleti” ifadelerinin bilinçsizce birbirlerinin yerine kullanılması gibi terminolojik hatalar ya da “kahramanlar ve kötülerin her zaman aşırı karakterde oluşları”– bir yana, kitapta asıl eleştirilmesi gereken husus, Batılı bir konsept olarak milliyetçiliğin, Arap Ortadoğusu'ndaki kurumlarla olan uyumsuzluğunun tamamen göz ardı edilmesidir.²⁵ Filistin'deki İngiliz manda yönetiminde Antonius'la beraber çalışan Araplardan biri, Abdüllatif et-Tibâvî ise, *Arap Uyanışı*'nda bazı kişilerin ve grupların gereğinden fazla önemsendiği hususunun altını çizer. 19. yüzyılın ikinci yarısında Beyrut merkezli kültürel ya da siyasî Arap cemiyetlerinin Arap ulusal uyanışındaki rolü, Antonius'un anlatısında çok önemli bir yer tutarken Tibâvî, bunların Arap siyasal hareketindeki etkilerinin oldukça sınırlı olduğunu belirtir.²⁶

Arap milliyetçiliğinin oluşumuyla ilgili literatürün en yetkin iki otoritesi, Zeine N. Zeine ve Ernest Dawn, aynı zamanda *Arap Uyanışı*'na yönelik eleştirilerin de en sistemli örneklerini verirler. Zeine, mühim eseri *The Emergence of Arab Nationalism*'de (1973), Antonius'un kurguladığı Arap ulusal hareketi söylemini kökünden eleştirir. *Arap Uyanışı*'nın da merkezini teşkil eden şu iki iddianın “hiçbir ciddi tarihsel kanıtla uyuşmadığını” belirtir: “Küçük bir ‘aydın elit’ grubunun, Beyrut'taki gizli cemiyetleri vasıtasıyla Arap ulusçuluğunun tohumlarını atması” ve “‘Arap ulusal hareketinin ilk örgütlü çabalarının’ bu cemiyetin faaliyetlerine dayandırılması.”²⁷ Zeine'ye göre Antonius'un öyküsü, Ortadoğu'da henüz “ulus” ya da

23 Elie Kedourie, “The American University of Beirut”, *Middle Eastern Studies* 3/1, (1966), 87.

24 Elie Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, (London: Franck Cass, 1970), 87.

25 Sylvia Haim, “‘The Arab Awakening’, A Source for Historian?”, *Die Welt des Islams* 2/4, (1953), 248-249.

26 A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria: Including Lebanon and Palestine*, (London: Macmillan, 1969), 161.

27 Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism: With a Background Study of Arab-Turkish Relations in*

“ulusçuluk” gibi kavramların esamesinin okunmadığı, dinî ya da mezhepsel kimliklerin yegâne aidiyet biçimi olduğu bir dönemde geçer. Dolayısıyla Zeine, Antonius’un fazlaca yücelttiği (ve kitabının da doğrudan kaynağı olan) elit zümrenin, Araplıktan ziyade kendi dinî kimlik yorumlarıyla hareket ettiklerini söyler. Antonius, 19. yüzyıl sonunda Bilâdüşşam’daki misyoner okulların Arap dili ve kültürüne yönelik ilgilerinin kaybolduğu belirli bir tarihsel sürecin mevcudiyetini ve bu süreçte Abdurrahman Kevâkibi gibi isimlerin etkisiyle, ulusal hareketin öncülüğünün Hıristiyan Araplardan Müslümanlara geçtiğini ileri sürer.²⁸ Zeine’ye göre ise “dört yüzyıllık Osmanlı hâkimiyeti süresince Müslüman Arapların kendilerini Müslüman ve Arap olarak düşünmekten vazgeçtikleri bir dönem” hiçbir zaman görülmemiştir ve dolayısıyla “uyaniş iddiasının” hiçbir tarihsel temeli yoktur.²⁹

Zeine, Arap ulusçuluğunun mevcudiyetini İslamiyet’in doğuşuyla ilişkilendirirken,³⁰ Antonius’un “uyaniş” olarak açıkladığı fenomeni, Beyrut’taki dar bir zümrenin entelektüel faaliyetlerine indirger ve savaş sırasındaki ya da sonrasındaki hareketi de bu etkisi kısıtlı gruptan büyük oranda soyutlar. *Arap Uyanışı* karşısında gelişen revizyonist tarih ekolünün öncülerinden Zeine’nin, Antonius’un laik “uyaniş” fikrinin karşısına İttihat ve Terakki ile yükselişe geçen Türkçü politikaları koyması, literatürde büyük oranda kabul görmüştür. Bu bağlamda yereldeki “eşraf siyaseti”ni öne çıkarmakla beraber Hourani³¹ ve Tibâvî de bu revizyonist ekolün bir parçası sayılabilir.³² 20. yüzyıl ortalarında Ernest Dawn’ın çalışmalarıysa Arap ulusal hareketinin temellenmesinde Türk milliyetçiliğinin ya da İTC’nin rolünün geleneksel olarak “abartıldığı” yaklaşımına dayanır ve Antonius’un tezlerine ılımlı yaklaşmakla beraber, Arap milliyetçiliğinin yükselişe geçmesinde asıl faktörün Şam’daki yerel çevreler arasındaki güç ilişkileri olduğunu ileri sürer.³³

Dawn’ın, Türk ve Arap milliyetçilikleri arasındaki ilişkiyi sorgulayan eleştirel tezi ya da Şerif Hüseyin’in isyanının Arap milliyetçiliğiyle olan irtibatını yadsıyan görüşleri; en temelde Arap kaynaklarına olduğu kadar Türkçe-Osmanlıca kaynaklara da bakılması gibi “zahmetli”

the Near-East, (New York: Caravan Books, 1973), 51.

28 Antonius, *age*, 79-81.

29 Zeine, *age*, 129.

30 *Age*, 130.

31 Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East*, (Berkeley: University of California Press, 1981), 8-11.

32 Tibawi, *age*, 202. Mahmud Haddad da Arap ulusal hareketinin kurumsallaşmasında İTC faktörünün etkisini vurgularken aynı zamanda “Avrupa hâkimiyeti beklentisi”nin rolüne dikkat çeker. Bkz. Mahmoud Haddad, “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered”, *IJMES* 26, (1994), 213. Martin Kramer ise Arap milliyetçiliğinin temellendirilmesinde 20. yüzyıl başındaki Türk milliyetçiliğinin yanında Siyonizm’in artan etkisinin de üzerinde durulması gerektiğini ileri sürer. Bkz. Martin Kramer, “Arab Nationalism: Mistaken Identity”, *Deadalus* 122/3, (1993), 175.

33 Dawn’ın bu konudaki görüşleri için, makalelerini derlediği şu kitabın 5. ve 6. bölümlerine bkz. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, (Chicago: University of Illinois Press, 1973). Hourani ve Dawn’ın büyük önem verdiği Bilâdüşşam’daki yerel eşraf paradigmasını yakın dönemde sahiplenilen isimlerin başında Philip Khoury gelir. Bkz. Philip Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, (New York: Cambridge University Press, 2003).

bir çabayı gerektirdiğinden, genellikle literatürde kabul görmez.³⁴ Hasan Kayalı'nın yakın tarihli çalışması, Arap milliyetçiliği yazınındaki revizyonist ekolün ön kabullerini eleştiriye açtığı gibi, I. Dünya Savaşı öncesinde Bilâdüşşam'daki asıl etkili milliyetçi tahayyülün Suriyecilik olduğu tezini dillendirmesiyle de oldukça önemlidir.³⁵ Adil Baktıaya'nın, modern Arap kimliğinin oluşumunda klasik Antoniusçu "misyoner okulları" tezinin yanında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Bâbîâli'nin eğitim faaliyetlerini de dikkate almayı öneren, Bilâdüşşam'daki sosyo-ekonomik dönüşümün önemini vurgulayan, ayrıca 1860 Şam Olayları'nın ve İslamcı modernizmin bu husustaki rollerinin altını çizen çalışması da bu bağlamda değerlendirilebilir.³⁶

Nihayetinde Antonius sonrası literatür, "Arap uyanışı" konseptinin kendisini kabul etmeyen aşırı örnekler bir yana,³⁷ Arap ulusal hareketinin temellerindeki çekirdek-yönlendirici unsurun ne olduğu konusunda büyük oranda ayrılmıştır. Fakat burada önemli olan nokta; 19. yüzyılın başına dayandırılan Batı etkisi, Nahda ya da Hıristiyan Arap entelektüellerin katkısı, İTC'nin Türkçü politikalarına tepki gibi tüm tematik unsurların en temelde *Arap Uyanışı*'nda kaynak bulmasıdır. Zaten Antonius'un Arap milliyetçiliği literatüründeki merkezî pozisyonu ve bir "söylemsellik kurucusu" olarak önemi de kendisine karşı çıkan tezlerin dahi bir şekilde kendisinden beslenmek zorunda olmasından kaynaklanır.

Antonius'un Arap milliyetçiliği literatüründeki konumunu sabitlemek gerekirse, Arap ulusal hareketini temellendirmek amacıyla öne sürdüğü başlıca iki fikirle karşılaşılır; a) Beyrut'taki misyonerlerin ve Arap Hıristiyanların, Arap kültürünün ihyasında oynadıkları ayrıcalıklı rol ile bu tarihsel momentin ayrılıkçı Arap örgütlerini etkilemesi b) İTC yönetiminde öne çıkan Türkçü politikaların Arap milliyetçiliğini ivmelendirmesi. *Arap Uyanışı*, özünde bu iki faktörün harekete geçirdiği toplumsal etkinin, Şerif Hüseyin ve çocukları öncülüğünde geniş kapsamlı bir milliyetçi tahayyüle kanalize edildiği varsayımını öne sürer. 20. yüzyıl ortalarından itibaren *Arap Uyanışı*'nın kritikleri, Antonius'un tarafsızlığı meselesini merkeze almak kaydıyla, bu iki husustan genellikle ilkini eleştiriye açarlar. Zeine, Hourani, Tibâvî, Kedourie ve Haim gibi isimlerin tamamı, Beyrut merkezli kültürel canlanmanın rolü üzerine eleştirel bir tavır takınır.

34 Dawn, *age*, 54-69.

35 Kayalı, *age*, 247. Benzer bir yaklaşımla, 20. yüzyıl başında Arap Ortadoğusu'ndaki teritoryal milliyetçiliklerin önemine odaklanan bir çalışma için bkz. Muhammad Muslih, "The Rise of Local Nationalism in the Arab East", *The Origins of Arab Nationalism* içinde, haz. Rashid Khalidi vd., (New York: Columbia University Press, 1991), 167-189.

36 Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017). Michael Provence'in, Osmanlı'nın son dönem giriştiği eğitim atılımının, bölgedeki yerel eşrafın aidiyet dinamiklerini güçlü yönde belirlediği tezi de benzer iddiaları gündeme getirir. Bkz. Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, (New York: Cambridge University Press, 2017).

37 Bu görüşün temelinde, büyük oranda Zeine'nin çalışmalarına dayanan, Arap ulusal kimliğinin ve bilincinin neredeyse İslam'la çağdaş olduğu yönündeki özcü önerme bulunur. Bu, Adid Davişa'nın daha çok 20. yüzyıl ortalarındaki Nasır ve Baas milliyetçiliklerini incelediği meşhur eserinin girişinde titizlikle çözümlenmeye çalıştığı, Arapçılık ile Arap milliyetçiliği arasındaki farkın ihmal edilmesiyle alakalı bir tanım problemi gibi gözükmektedir. Bkz. Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, (Princeton: Princeton University Press, 2003), 1-14.

Buna karşın Türk milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde oynadığı rolü eleştiriye açan Dawn'ın –esasnda Arap ulus-devletlerin tarihyazımlarında merkezî rol oynayan bir temayı gündeme getirmesi hasebiyle– literatürdeki etki alanı daha kısıtlıdır. Bu iki ana güzergâhın dışında, Arap milliyetçiliğini temellendiren husus olarak eşraf siyasetini öne çıkartan Khoury ve Provence, Avrupa merkezli fikirlerin Bilâdüşşam'a tesirini gündeme getiren Tibi ya da İslamcı modernizmin önemine odaklanan Kramer gibi isimler de vardır.

3. Milli Uyanış Fikri

Arap Uyanışı'nın en önemli tezi, modern Arap kimliğinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyan entelektüellerin kültürel katkılarıyla geliştiği önermesi, en temelde var olan bir aidiyet kalıbının yeniden ihya edilmesi, hatırlanması eylemine gönderme yapar. Her milliyetçi söylem, “uyanış” fikri etrafında gelişen bir paradigmaya sahiptir. Zira modern bir söylem biçimi olarak milliyetçilik ve onun tesis etmeye çalıştığı kimlik tahayyülü, topluluğun modern öncesindeki mevcudiyetini (ya da “nâmevcudiyet”ini) meşru bir anlatının içerisine oturtmak mecburiyetindedir. Bu sebeple milliyetçi tarihyazımlarının en önemli işlevlerinden biri, geçmişteki “yüksek” bir medeniyet formuyla ilişki kurmak, etnik ya da teritoryal olarak geçmiş atalardan bugüne kadar uzanan bir “devamlılık zinciri” çekmektir. Bu devamlılık, genellikle milli kimliği temellendiren kurucu bir “köken miti” vasıtasıyla sağlanır³⁸ ve ulus-devletin sembolleri, göstergeleri, gelenekleri aracılığıyla kamusal hayat içerisine “yedirilir.”

Milliyetçi söylemin içinden konuşan metinler, “uyanış” metaforunu, *a priori* bir aidiyet biçiminin modern dönemde yeniden ihyası ve hatırlanması pratiğini ifade etmek için kullanırlar.³⁹ Bunun bir anlamı da (milli) topluluğun geçmişinde bir “başlangıç” noktası tespit etmek ve dolayısıyla mevzubahis milleti tanımlamak, tarihsel süreçte ona “kadim” bir köken atamaktır. Bir başka deyişle milli “uyanış” fikri, içeriğinde, uyanan grup kimliğinin “uyumadan önceki” mevcudiyetini ön kabul alır ve bu “uyku hali”nin neden gerçekleştiğini de genellikle dışsal faktörlerle (düşman işgali, sürgün vb.) açıklar. Fakat en önemlisi, topluluğun “uyanışı”ndan evvel çekirdeğinde var olan bir “öz”ün –genellikle etnik grup bilincinin⁴⁰– bozulmadan kaldığını ve bu öz temelinde modern kimliği düşünümelliğini mümkün kılar.

Uyanış fikri bu açıdan, Edward Said'in başarıyla dikkat çektiği üzere, “başlangıç”tan çok “köken” konseptiyle ilişkilidir.⁴¹

38 Topluluğun mevcudiyetini geçmişle irtibatlandırılan köken mitleri, kategorik olarak John Armstrong'un, “belirli bir etnik gruba belirli bir amaç bahşeden” “kurucu-mit”leri (*mythomoteur*) ile aynı pozisyonda durur. Bkz. John Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, çev. Erdem Türközü, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 99.

39 Bu haliyle “ulusal uyanış” ya da “ulusal diriliş” temaları, “teleolojik özcülük” olarak adlandırılabilir ve yapıdadır ve tabiatıyla akademik değil, ideolojik milliyetçilik açısından anlamlıdır. Bu kavramların modernist milliyetçilik kuramlarıyla uyumlu bir şekilde kullanılabileceğini savunan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Alexander Maxwell, “Contingency and ‘National Awakening’”, *Nationalism and Ethnic Politics* 26/2, (2020), 183-201.

40 Bu varsayımı kabul eden bir çalışma için bkz. Azar Gat, *Uluslar: Siyasi Etnisite ve Milliyetçiliğin Uzun Tarihi ve Derin Kökleri*, çev. Şeyma Özcan, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019), 17.

41 Bu konuda bkz. Gurminder K. Bhambra, “Beginnings: Edward W. Said and Question of Nationalism”, *Interventions*

“... başlangıç sözcüğü ile köken sözcüğü arasında sürekli değişen bir anlamlar sistemi yatar ve elbette bunların pek çoğu önce birinin sonra diğerinin daha büyük bir üstünlük, önem ve açıklayıcı güç aktarmasını sağlar. Başlangıç sözcüğünü olabildiğince tutarlı bir şekilde daha aktif, kökeniyse daha pasif anlamda kullanıyorum: Mesela ‘X, Y’nin kökenidir’ oysa ‘A başlangıcı, B’ye götürür’. İleriki sayfalarda kökenler hakkındaki fikirlerin, pasifliklerinden ötürü, uzak durulması gereken şekilde kullanıldığını göstermeyi umuyorum.”⁴²

Bir nesnenin, grubun ya da herhangi bir şeyin temelini yerleştirilmiş bir köken, “kutsal”dır ve Said’in deyişiyle “pasif” bir öncelik barındırmasının sebebi, eleştiriye ve müdahaleye kapalı oluşudur. Dolayısıyla “başlangıca izin veren bir koşul ya da durum” olarak köken,⁴³ milli topluluğun geçmişindeki mutlak otoriteyi, o topluluğa mensup olabilmek adına tâbi bulunulması gereken bir ideali ifade eder. “Kasıtlı olarak başka bir anlam üretimini” doğuran “başlangıç” ise “seküler” ya da “dindışı”dır.⁴⁴ Tabiatında “farklılık yaratmak ya da üretmek” bulunur.⁴⁵ Kutsal bir kaynak ya da çekirdek olarak “köken” fikri ile bir üretim edimine niyetlenen an olarak “başlangıç” fikri, esasında farklı iki durumun tezahürleridir.

Milli uyanış fikri –tıpkı Antonius’un Arap milli kimliğinin yüzlerce yıllık uykusundan dirildiği anı tespiti gibi tarihsel anlar– topluluğun geçmişine “ilahi, mitik ve ayrıcalıklı”⁴⁶ bir “köken” yerleştirir. Milletlerin başlangıçlarından (*beginnings*) ziyade kökenlerinden (*origins*) bahsedilmesi, ilkinin insan ürünü bir nitelikte oluşunun belirgin imasına karşılık ikincisinin barındırdığı uhrevi karakterle alakalıdır. Millet gibi “kutsal” bir aidiyet biçiminin temelinde insan ürünü bir başlangıcın olmasıysa, kavramın tarih-ötesi kapsayıcılığı nedeniyle mümkün değildir. Aidiyetin temelini Tanrı’dan alıp siyasal iktidara (ulus-devlete) devreden ve bu vesileyle de modern ya da seküler bir karakter arz eden millet düşüncesinin temelinde “köken” gibi teolojik bir mefhumun bulunmasıysa ironiktir. Öte yandan milli uyanış düşüncesi, aynı zamanda bir “başlangıç” momentine de sahiptir. Tarihin çok eski evrelerine dek götürülebilecek belirli bir kökenden gelen bir topluluğun dışsal birtakım saiklerin etkisiyle mevcudiyetinin tehlikeye girmesi fakat modern dönemde tekrar uyanışı,⁴⁷ aynı zamanda “yeniden” bir başlangıcın yani uyanışın ifadesidir.

“Başlangıç” ve “köken” arasına çekilen kalın çizgi, *Arap Uyanışı*’nın, Arap kimliğinin 20. yüzyılda tahayyül edilebilir bir toplumsal aidiyet biçimi olarak düşünülebilir bir niteliğe gelmesinde oynadığı spesifik rolün incelenmesinde çok önemli bir işlev görür. *Arap Uyanışı*’nın üçüncü bölümü “Başlangıç (1847-1868)” başlığını taşır fakat metnin orijinalindeki ifade

8/1, (2006), 6.

42 Said, *Başlangıçlar*, 23-24.

43 *Age*, 311.

44 *Age*, 31.

45 *Age*, 17.

46 *Age*, 12.

47 Bu, Smith’in ifadesiyle “milletlerin uyuyan prenses, milliyetçilerince öpücüğüyle prensesi uyandıracak prens” olduklarını savunan perennialist (eskileil) milliyetçilik kuramcılarının görüşlerinde sıklıkla rastlanan bir temadır. Bkz. Anthony Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, (Cambridge: Polity Press, 1995), 52.

“beginning” değil “start”tır.⁴⁸ İki sözcük arasındaki nüans, “start”ın “kalkmak” ya da “sıçramak” gibi yan anlamlara sahip oluşundan ve Arap ulusunun “uyanışı”na referans verilmesi sebebiyle “start”ın daha doğru bir tercih olmasından kaynaklanır. Fakat “Arka Plan” başlıklı birinci bölümde Antonius, Arapların “kökenleri” (*origins*) meselesiyle ilgilenir.⁴⁹

Hatırlanacağı üzere Antonius için Arap ulusal hareketinin hikâyesi, 1847 yılında Beyrut’ta temelleri atılan “mütevazı bir edebî çevrenin” teşekkülüyle başlar. Kastedilen edebî çevre ve bu tarihte kurulan Suriye Protestan Koleji’nin önemi, bizzat Antonius tarafından gayet başarılı bir şekilde tespit edilir: “Okul ya da kitap olmadan, modern dönemde bir ulus yaratma ameliyesinden bahsedilemez”.⁵⁰ *Arap Uyanışı*, modern Arap ulusunun “yaratılması ameliyesi”nin miladına Amerikalı misyonerlerin ve onlardan etkilenen yerel Hıristiyan aydınların faaliyetlerini yerleştirirken, dışarıdaki bir –hatta iki– aktörün inisiyatifini fazlaca öncelemiş olur. Misyonerlerin Suriye Protestan Koleji’ni kurmalarından evvel Kavalalı Mehmet Ali ve oğlu İbrahim Paşalar, bölgedeki eğitim faaliyetlerini düzenleyen bir dizi reformda bulunurlar. Ardından başta Protestanlar olmak üzere yabancı misyonerler, özellikle Arapça üzerine çalışmalarıyla kültürel bir canlanmanın fitilini ateşlemiş olurlar. Dolayısıyla Arapların kendi kökenlerini yeniden keşfedecekleri milli uyanışlarının başlangıcı, açık bir şekilde kendi toplulukları dışından gelen faktörlere dayandırılır.

Antonius ilerleyen bölümlerde Bustânî ve Yâzicî gibi Arap entelektüellerin çalışmaları üzerinde detaylıca durur fakat “bu işin öncüleri olmaları nedeniyle, Arap uyanışının kıpırtılarının ilk çıkış noktasını teşkil eden entelektüel coşkunun” büyük oranda Amerikalı misyonerlerin çabalarına dayandırılmasında ısrarcıdır.⁵¹ Bu konunun önemi, büyük oranda eleştirel Şarkiyatçılık çalışmalarının görünür olduğu yüzyılın ikinci yarısında Doğu’daki kimlik biçimlerinin Batı etkisiyle yaratılması meselesinin gündeme gelmesiyle farklı bir hal alacaktır. Fakat Antonius’un yazdığı 1930’lu yıllar, Ortadoğu’daki Amerikan mevcudiyetinin, Batı emperyalizminin geleneksel temsilcileri olarak Fransızlar ve kısmen İngilizlerden ayrıldığı bir dönemdir. *Arap Uyanışı* boyunca Antonius, Amerikalılara ilişkin olumlu bakışını asla değiştirmez. King-Crane Komisyonundan Paris Konferansı’nda Wilson’ın oynadığı role kadar Amerikalılar, her daim aklın ve sağduyunun temsilcisi sayılır.⁵² Bu anlamda metin boyunca pek çok olumlu özelliğin sahibi görülen fakat “verdikleri sözleri tutmayan” İngilizlerden de ayrılırlar.

Neticede Antonius’un Arap ulusal anlatısı, Arap kimliğine modern öncesinde bir “köken” ve bu kökenin yeniden hatırlanması eylemini içeren bir “uyanış” ya da (yeniden) “başlangıç” fikri yükler. Fakat “uyanık” kimliğin ne olduğu problemi, savaş sonrasında Ortadoğu’daki siyasal kimliklerin çeşitliliği ve üst üste binmiş karmaşık yapısı, başka bir meseleyi gündeme getirir.

48 Orijinal metinle krş: George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, (New York: J.B. Lippincott Company, 1939), 35.

49 Antonius, *Arap Uyanışı*, 15-22.

50 *Age*, 39.

51 *Age*, 42.

52 Belki de kitap içerisinde Amerikalılarla ilgili tek olumsuz satır, savaş sonrası Versailles’daki tutumlarının “sempati duymalarına rağmen platonik kalmak”la eleştirilmesidir. Bkz. *Age*, 243.

4. Kavmiyye ve Vataniyye

Milliyetçilik literatüründeki tasniflendirme girişimlerinin başlangıcı oldukça eskiye dayanır.⁵³ “Batılı-Doğulu” ya da “ayrılıkçı-reformcu-birleşmeci” gibi kategorilerin varlığı bir yana, Smith’in dikkat çektiği “etnik-teritoryal” ayrımı, açıklama gücü oldukça yüksek bir model sunar.⁵⁴ Milli kimliğin temelini etnik ve dilsel bir karakterde bulunduğu ilk grup milliyetçiliklerin aksine teritoryal⁵⁵ milliyetçilikler, topluluğun kutsallık atfettiği toprak parçasıyla kurulan ilişkiyi milli kimliğin merkezine yerleştirirler. Alman modeli de denen etnik milliyetçiliklerde kuşaklararası devamlılığın özü etnik veya dilselken Fransız modeli olarak bilinen teritoryal milliyetçilikler, bir anlamda ulus-devlet milliyetçilikleridir ve geçmiş atalarla kurulan ilişki, toprağa atfedilen kutsallık üzerinden anlam kazanır.

Ortadoğu’da etnik ve teritoryal milliyetçilik tipleri, “kavmiyye” ile “vataniyye” arasındaki ayrıma denk düşer. Literatürde kabul edilen genel eğilim; Osmanlı sonrası manda devletleri dönemine dek Bilâdüşşam’daki ana akım milliyetçi düşüncenin kavmiyye olduğu ve 1920’lerden itibaren vataniyyenin giderek önem kazandığıdır.⁵⁶ Nahda ile birlikte Arap dili ve kültürü merkezli faaliyetlerin modern bir kimlik tahayyülü olarak Araplığı ön plana çıkartması, dahası dağınık bir coğrafyada “Arap” olarak adlandırılan toplulukları birleştirecek yegâne unsurun Arapça olarak görülmesi, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başlarındaki kavmi milliyetçilik yorumunu güçlendirmiştir. Öte yandan Suriye, Lübnan, Mısır, Irak gibi kolonyal birimlerin antik çağa dek götürülebilecek –Arap ve İslam karakterlerinden münezzeh– teritoryal bir devamlılık içerisinde var oldukları savı, sömürgeci yönetimlerin de teşvikleriyle, resmî vataniyye anlayışlarının yaygınlaşmasına yol açmıştır.⁵⁷

20. yüzyıl Ortadoğu siyasî tarihinin önemli bir kısmı, kavmiyye ile vataniyye arasındaki mücadele etrafında oluşmuştur. Esasında Bilâdüşşam coğrafyasının kaderi, 1920’deki San Remo Konferansı’na kadar tam olarak belirlenmediğinden, bu tarihe kadar Arap milliyetçileriyle Suriyeciler ve Lübnancılar arasında kesin sınırlarla çizilmiş bir ayrılık olduğunu söylemek oldukça güçtür. Nitekim Antonius tarafından da etnik Arap milliyetçiliğinin kökenine yerleştirilen “kültürel uyanış” fikri ve Nahda düşüncesi, kavmiyyeyi olduğu kadar Suriyecilik ve Lübnancılık gibi vataniyyeleri de beslemiştir. Örneğin Bustânî’nin asıl uğraşı Arapçanın modernleştirilmesi ve Arap kültürünün ihyası olsa da onun, “vatan” konseptini büyük oranda Suriye’yi –ya da

53 Bu konudaki literatürün başarılı bir özeti için bkz. Umud Özkırmırlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013), 76-77.

54 Anthony Smith, “Ethnic and Territorial Nationalism”, *Encyclopedia of Nationalism* içinde, haz. Athena Leoussi, (London: Transaction Publishers, 2001), 62-64; Anthony Smith, *National Identity*, (London: Penguin Books, 1991), 79-84.

55 Teritoryal (*territorial*) sözcüğünü “toprağa bağlı”, “karasal”, “bölgesel” ya da “mahalli” olarak Türkçeye çevirmek mümkündür fakat söz konusu terimlerin hiçbiri, kavramın milliyetçilik literatüründeki tam karşılığını vermez. Dolayısıyla metinde sözcüğü İngilizcedeki orijinal haliyle bırakmayı tercih ettim. Teritoryal milliyetçilik ve onun kurmayı amaçladığı teritoryal kimlik, öznenin siyasî mevcudiyetinin coğrafya tarafından belirlendiğini ve bu doğrultuda kültürün de coğrafi göstergeler üzerinden kurgulandığını ifade eder.

56 Muslih, “The Rise of Local Nationalism”, 168-169.

57 Amatzia Baram, “Territorial Nationalism in the Middle East”, *Middle Eastern Studies* 26/4, (1990), 445.

Bilâdüşşam'ı– düşünerek yorumladığına şüphe yoktur.⁵⁸ Nahda çevrelerinden iki Rum Ortodoks, Corci Yannî ve İlyas Matar'ın Suriye kronikleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki teritoryal bilincin mevcudiyetini gözler önüne serer.⁵⁹ Lübnan'da Mârûnîlerin tarihyazım gelenekleri, kendi topluluklarının etno-mezhebî kimliklerini önce Merdaitlerle ardından Fenikelilerle eşleştirerek, Cebel-i Lübnan bölgesinin çevresindeki diğer birimlerden ayrı, kendi özgün tarzınca düşünülmesini mümkün kılar.⁶⁰ Mısır'da ise Rifâa et-Tahtâvî'den itibaren vataniyye duygusu kavmiyyeden daha güçlüdür ve Mısır'ın bütün Arap Ortadoğusu'nda liderlik payesini taktığı Nasır döneminde dahi etnik Arap milliyetçiliğinin Mısırcılık karşısındaki etkinliği, tartışmalı bir konuyu oluşturur.⁶¹

Arap Uyanışı, Arap kimliğini kavmiyye perspektifinden yorumlar ve Antonius'un muhalefet ettiği unsurların başında da Batılı güçlerin kolonyal faaliyetleri sonucunda “birlik” içerisindeki Arap dünyasının bölünmesi yer alır. Cebel-i Lübnan'daki Mutasarrıflık idaresini başlatan ve bölgenin Bilâdüşşam'dan ayrılmasına temel oluşturan 1861 tarihli Nizamname, Antonius'a göre “Arap uyanışının ruhuna... tamamen düşmanca”dır.⁶² Lübnanlı Mârûnîlerin Batı'yla ve özellikle Fransa'yla devam eden uzun süreli ilişkileri, Cizvitlerin Beyrut'taki faaliyetleriyle doruk noktasına çıkarken bu durum, Antonius'un ve bütün Arap milliyetçilerinin sert bir şekilde karşı çıktıkları “bölünme”yi temellendirir. “... Bazı misyonlar siyasî emellerin araçları haline geldi ve eğitimin faydalarının yanı sıra uluslararası rekabetin kötülüklerini de heybelerinde ülkeye getirdi” derken Antonius, Fransa'nın Cizvitler üzerindeki etkisini ve bu Katolik misyonların Araplık bilincini zedeleyecek şekilde bir Suriyecilik-Lübnancılık propagandasına dönüşmesinden dem vurur.⁶³ Mısır'ın 1870'lerden itibaren “Arap hareketinden kopması” ve “Mısır milliyetçiliğinin doğuşu” ise Lübnan'daki vataniyye etkisi kadar olumsuz yorumlanmaz: “İngiltere'nin koruyucu vesayeti altında müreffeh ve güvenli bir şekilde büyüyen Nil Vadisi”nin, Arap dünyasıyla irtibatının korunduğu vurgulanır.⁶⁴

Bu noktada Antonius'un Batılı ülkelere yaklaşımının, onun siyasî yorumlarını şekillendirdiği gayet aşikârdır. Cebel-i Lübnan'da “... Marunî ve Melkit din adamlarıyla bir ittifak içine giren” ve “yükselen neslin... zihinsel bağılıklarını Fransa'ya çevirmeyi amaçlayan” Cizvit

58 Bustânî'nin Suriyecilik içerisindeki yeriyle ilgili bkz. Stephen Sheehi, “Butrus al-Bustani: Syria's Ideologue of the Age”, *The Origins of Syrian Nationhood: Histories, Pioneers and Identity* içinde, haz. Adel Beshara, (New York: Routledge, 2011), 57-79. Ayrıca bkz. Abdulrazzak Patel, *The Arab Nahdah: The Making of Intellectual and Humanism Movement*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), 127.

59 Bu iki kronikle ilgili bkz. Youssef Choueiri, *Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State*, (New York: Routledge, 2003), 48-68.

60 Bu konuyla ilgili bkz. Fahri Daniş, “Suriyecilik ve Arapçılık Karşısında Teritoryal Lübnan Milliyetçiliği”, *Lübnan: Kimlik, Toplum ve Siyaset* içinde, haz. Fahri Daniş ve Yasin Athloğlu, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2021), 97-139.

61 Dawisha, *Arab Nationalism*, 135-160.

62 Antonius kitap boyunca *Réglement Organique* olarak da bilinen Mutasarrıflık idaresinin kuruluşunu 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlatır. Fakat Cebel-i Lübnan'daki rejim, 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ile kurulmuştur. Bkz. Antonius, *age*, 74.

63 *Age*, 78.

64 *Age*, 84.

ve Lazarist misyonerlerin bölgeye katkıları, Amerikalı Presbiteryenler ya da İngiliz Anglikan misyonerler kadar değerli görülmez.⁶⁵ Öte yandan İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılar söz konusu olduğunda ortaya çıkan bu farklı bakış açıları, Antonius'a özgü de değildir. Lübnancılığın Frankofon karakteri bir yana, 1920'ye dek Arap milliyetçisi fikir adamlarının ya da aktivistlerinin Amerikalılara ve kısmen İngilizlere bakışı oldukça pozitifdir.⁶⁶ Kaldı ki Antonius'la çağdaş Arap yazarların anılarına bakıldığında, Suriye Protestan Koleji ile Cizvitlerin St. Joseph Koleji arasındaki fark ortaya çıkar. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin (1920'den sonra Suriye Protestan Koleji'nin yeni adı) 1930'lu yıllardaki bir öğrencisinin hatıralarının da gösterdiği gibi,⁶⁷ Bilâdüşşam'daki Protestan misyonerlerin pek çoğunun siyasî bir ajandası yoktur ve gerçekten kavmî Araplık fikrinin gelişiminde oynadıkları kültürel rol oldukça belirgindir. Fakat St. Joseph'teki Cizvit hocalar, Henri Lammens gibi meşhur örneklerde görüldüğü gibi, Fransız bir Suriye ve Lübnan idealinin geliştirilip, Arap olmayan teritoryal milliyetçiliklerin oluşumunda çok önemli birer faktör olmuşlardır.⁶⁸

Antonius'un vataniye karşıtı pozisyonu, yalnızca Fransız –ya da daha genel bir perspektifle Katolik– düşmanlığıyla ilgili değildir. *Arap Uyanışı*'ndan dört sene kadar önce yayımlanan çok bilinmedik bir yazısında Suriye'deki Fransız manda idaresini topa tutarken, “kuzey Arap toprakları” olarak adlandırmayı hiçbir zaman bırakmadığı Bilâdüşşam ve Irak coğrafyasındaki ayrılıkçı-hizipçi politikalara sert bir şekilde karşı çıkar.⁶⁹ Fakat *Arap Uyanışı*'nda dahi, Arap ulusal hareketinin oluşumunda katkılarını her zaman övdüğü İngilizlerin Irak ve Filistin'de yürüttükleri siyasete ateşli bir şekilde muhalefet eder. “Irak'ın inşasına olan katkılarını” övmekle beraber “İngiliz Hükümetinin Savaş'tan sonra Irak'ı korsan gibi ele geçirme girişiminde” bulunduğunu söylemekten geri durmaz.⁷⁰ Filistin konusundaysa İngilizlere karşı tavrı çok daha nettir. Bizzat kendi tecrübelerine dayanan gözlemleri doğrultusunda Filistin'deki manda yönetimini, “tüm manda yönetimi girişimleri arasında en kötü şöhretli ve en az başarılı

65 *Age*, 78-79.

66 Bu konuda Antonius'la karşılaştırılabilecek bir isim, Arap milliyetçiliğinin oldukça benzer bir yorumunu benimsemiş Sâtî' el-Husrî olabilir. Cleveland'ın Husrî monografisine bakıldığında, kendisinin, özellikle dil meselesi üzerinden Amerika'nın İngiltere'den ayrılması sürecini Osmanlı-Arap ilişkileri için bir model kabul edilebileceğini düşündüğü görülür. Bkz. William Cleveland, *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, çev. Burak Demiryakan, (İstanbul: Edebi Şeyler, 2018), 149. Ussama Makdisi ise Arap dünyasındaki Amerikan karşıtlığının “uygarlık temelli” bir bakış olmadığının, bunun en temelde ABD'nin bölgedeki politikalarının ve özellikle İsrail yanlısı tutumunun rolü olduğunu söylerken, modern Arap kimliğinin tahayyülündeki Amerikan etkisinden söz eder. Bkz. Ussama Makdisi, “‘Anti-Americanism’ in the Arab World: An Interpretation of a Brief History”, *The Journal of American History* 89/2, (2002), 538-557.

67 Wadad Makdisi Cortas, *O Sevdiğim Dünya*, çev. Gamze Varım, (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 75.

68 Fahri Daniş, “Lübnan Düşüncesinin Oluşumunda Beyrut'taki Misyoner Okullarının Katkısı”, *İnsan ve Toplum* 13/2, (2023), 29-54.

69 George Antonius, “Syria and the French Mandate”, *International Affairs* 13/4, (1934), 523-539.

70 Antonius, *age*, 282. Öte yandan burada altı çizilmesi gereken başlıca husus; Antonius'un, Lübnan'ın Suriye'den ayrılmasına karşı çıkarken ortaya koyduğu “tarihsellik” argümanının Irak söz konusu olduğunda ortadan kaybolmasıdır. Antonius'a göre Lübnan'ın Arap Suriye'den ayrıştırılması “yapay bir bölünme”dir fakat Musul, Bağdat ve Basra merkezli Hâşimî bir Irak –ya da o zamanlar bilinen adıyla “Mezopotamya” – konsepti “o kadar da” yapay değildir.

örnek” olarak görür.⁷¹ İngilizlerin, Filistin’de “adil bir karara varmak için gösterilen çabaları engelleme eğilimleri”, “Büyük Britanya politikasının kesinlikle savunulmaz” bir nitelikte oluşunun kanıtıdır.⁷²

İsrail-Filistin meselesi, büyük ihtimalle *Arap Uyanışı*’nın, bir metin olarak en çok kırılma gösterdiği, yani kendi içerisindeki çatışmaların görünür olduğu kısımdır ve hayatı boyunca Siyonizm karşıtı faaliyetleri destekleyen Antonius için olduğu kadar, dönemin İngiltere’ye bel bağlayan tüm Arap milliyetçileri için büyük bir hayal kırıklığıdır.⁷³ Öte yandan dönemin Hâşimî destekçisi Arap milliyetçilerinin ciddi tepkilerine rağmen, Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal’ın Siyonistlerin taleplerini olumlu karşılaması, hatta zamanla “Filistin’de Arap-Yahudi işbirliği olasılığına yönelik olumlu bir inanca” sahip olması, Antonius’un eleştirel söylemi içerisinde değerlendirilmez.⁷⁴ İşin aslı, Hâşimîlerin, İngilizlerin yönlendirmeleriyle, kendilerine verilmiş birleşik Arap krallığı vaadi karşısında Filistin’deki Yahudi mevcudiyetini çok da zorlanmadan kabul etmeleri, günümüze dek devam eden sorunların temellerinden biridir. Fakat bu “pişmanlık”, Antonius’un metninin ancak satır aralarında seçilebilen ve İngilizlere yönelik öfkenin ufak bir parçası görünümündedir.

Nihayetinde Antonius’un eskizini çizdiği, tanımladığı ve aynı zamanda “kurguladığı” Arap ulusal anlatısı, Arapça konuşan herkesi kapsama iddiasıyla bir kavmiye hareketidir. *Arap Uyanışı*’nda arka planı sunulan Arap kimliği, dil temelli bir aidiyet biçimi öngörür. Antonius’a göre “*Arap* ifadesi... geniş çaplı Arap dünyasının –safkan Arap soyundan gelmiyor olsa bile– o coğrafyada yaşamasa da ırksal kökeni” Araplaşmış ve “hepsinden daha belirleyici bir biçimde, ana dili Arapça olanların oluşturduğu kimseleri ifade eder”.⁷⁵ Bununla beraber “Arap karakterinin... klan ve hizip tehlikelerine kolaylıkla kurban olan” niteliği, çok erken tarihlerden itibaren bu birleşik Arap dünyası fikri karşısında mahalli bağlılıkların görünür olmasına yol açmıştır.⁷⁶ Faysal’ın Paris’teki 29 Ocak 1919 tarihli konuşmasında, kendisini “İskenderun-Diyarbakir hattının güneyinden Hint Okyanusu’na kadar uzanan bölgede Arapça konuşan Asya halklarının temsilcisi” olarak tanıtmayı, esasında çatışan ve karşı karşıya gelen bu iki milliyetçi söylem biçiminin, kimlik tahayyülünün ve yorum farkının ifadesidir.⁷⁷ Bir diğer deyişle; I. Dünya Savaşı sonrasında Hâşimîlerin resmi söylemini ifade eden, Antonius’un sözcüsü olduğu, dil üzerinden görünür olan ve etnik karakteri vurgulayan kavmiye, kendisini doğrudan Suriyecilik, Lübnancılık ya da Mısırcılık gibi vataniyeler karşısında konumlandırmıştır.

71 *Age*, 299.

72 *Age*, 305, 307.

73 Konuyla ilgili yakın tarihteki bir çalışma için bkz. Eliezer Tauber, “When Two Anti-Zionist Corresponded: A Short Note on George Antonius and Elizabeth P. MacCollum”, *Israel Affairs* 28, (2022), 145-152.

74 Antonius, *age*, 223.

75 *Age*, 20.

76 *Age*, 74.

77 *Age*, 225.

Sonuç

Antonius'un *Arap Uyanışı* metni göz önünde bulundurulurken gözden kaçırılmaması gereken en önemli husus, bu kitabın tam da çağının ürünü ve milliyetçi bir hareketi temellendirecek nitelikte, karakteristik bir çalışma olmasıdır. Arap kimliğini modern dönemde kurma ameliyesiyle kaleme alınan metin, bu aidiyet biçiminin modern öncesindeki "köken"ini ve 19. yüzyıldaki "uyanışı"nı belirli bir tarihsel güzergâh içerisinde oturtmayı amaçlar. Bu bakımdan olayların objektif bir süzgeçten geçirildiği tarafsız bir tarihsel kaynaktan ziyade, milliyetçi söyleme karakterini kazandıran kurucu bir ideolojik yapıttır. Antonius'un eleştirilenleri tarafından da sıklıkla dile getirilen bu husus, metnin "ne"liği meselesinin önemi itibarıyla akılda tutulması gereken başlıca faktörlerden biridir.

Antonius'un görüşlerini, onun kimliğinden ve bu kimlik tipinin tarihsel-sosyolojik konjonktürdeki pozisyonundan azade düşünmek son derece yanlıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş Antonius tipi Arap-Hıristiyan entelektüeller, Bilâdüşşam'daki misyoner okullarının (birbirlerinden farklı) söylem biçimlerinden fazlaca etkilenmiş, dünyaya Batılı bir perspektifle bakan ve Osmanlı sonrası siyasal yapı üzerine düşüncelere sahip isimlerdir. Rum Ortodoks Arapların çoğu ve Suriye Protestan Koleji çıkışlı diğer Hıristiyanlar açısından etnik Araplık bilinci ön plandadır. Antonius'un öyküsü de daha çok bu grubun içerisine girer. Antonius'la çağdaş Arap Hıristiyanların yazdıklarına bakıldığında, *Arap Uyanışı*'nın bir anlamda bu devrin tarihî bir vesikasını yansıttığı, bir kuşağın siyasî görüşlerini sistemli bir hale getirmekten ötesi olmadığı ortaya çıkar.

Arap Uyanışı'nın eleştirel literatürü, revizyonist metinler ve onun içerisinden çıkan diğer alt güzergâhlar da göz önünde bulundurulduğunda, Antonius'un "bilimsel" olmayan metodunu sorunsallaştırdıktan sonra genellikle iki mesele üzerine yoğunlaşırlar: Beyrut merkezli kültürel uyanışın sonraki dönemleri etkileyecek denli önemli bir kırılma olup olmadığı ve bu entelektüel faaliyetlerin ilk örgütlü mücadeleye tesiri. Hâvranî'den itibaren Antonius'un hemen tüm ciddi eleştirilenleri, Nahda'nın kapsamı konusunda *Arap Uyanışı*'nın müellifine karşı çıkmışlardır. Ek olarak Antonius'un öne çıkarttığı bir diğer husus, İTC yönetiminin Türkçü politikalarının Arap milliyetçiliğinin kurumsallaşmasında önemli bir faktör olduğu savı, literatürde –Dawn'ın çizgisi istisna olmak üzere– büyük kabul görmüştür. Antonius'un eleştirilerine bütüncül bir bakış, onun metnine karşı çıkışların dahi içerik ve biçim açısından *Arap Uyanışı*'ndan büyük ölçüde etkilendiklerini ortaya koyar.

Arap Uyanışı; örneklerine genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyıl başlarında rastlanan ve ana amacı mensup buldukları toplulukları "millî" bir tarzda düşünmeyi mümkün kılacak milliyetçi hareketleri sistemleştiren bir "kurucu" türe mensuptur. Modern millî kimliklere modern öncesi "kutsal" bir köken atfeden bu tarz metinler, milliyetçi söylemin doğrudan içerisinden konuşurlar ve tanımlayıcı, sınırlandırıcı dolayısıyla "otoriter" bir biçime sahiptirler. Antonius, Arap ulusal hareketine 19. yüzyıl ortalarında meşru bir köken kazandırmakla, kimliğin ve milliyetçiliğin etnik yorumunu, kavmiyeyi ön plana alır ve hakiki, birleşik bir Arap siyasal

idealinin baş düşmanı olarak da Batılı güçlerce teşvik edilen vataniye hareketlerini koyar.

Antonius'un yapıtını içerik açısından merkeze alan oldukça zengin eleştirel literatürün yanında, *Arap Uyanışı*'nın takip ettiği metinsel stratejiyi analiz eden "neo-revizyonist" bir literatürün oluşması elzemdir. Yapıtın çekirdeğindeki "uyanış" fikri ve kavmiye-vataniye ayrımının analizleri, bu yönde bir yeniden okuma için merkez kabul edilebilir. *Arap Uyanışı*'nın muhteviyatındaki diğer pek çok mesele, bu bağlamda değerlendirilebilir. Batılı kolonyal iktidara bakışın çeşitliliği, özellikle İngilizlere karşı takınılan tavrın adeta "patolojik" karakteri ya da İsrail-Filistin meselesinin, Arap milliyetçiliğinin Anglo-Amerikan niteliğinde yarattığı travma, *Arap Uyanışı* merkezli bir okuma çerçevesinde revize edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Antonius, George. "Syria and the French Mandate." *International Affairs* 13/4 (1934): 523-539.
- Antonius, George. *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*. New York: J.B. Lippincott Company, 1938.
- Antonius, George. *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*. Çev. Mehmet Akif Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Arslan, Melikşah. "Arapçılık ve Helencilik Arasında Osmanlı Devleti: Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Krizi (1908-1914)". *Osmanlı Araştırmaları* 60/1, (2022): 179-215.
- Baktıaya, Adil. *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Baram, Amatzia. "Territorial Nationalism in the Middle East." *Middle Eastern Studies* 26/4 (1990): 425-448.
- Bhambra, Gurminder K. "Beginnings: Edward W. Said and Question of Nationalism." *Interventions* 8/1 (2006): 1-8.
- Boyle, Susan Silsby. *Betrayal of Palestine: The Story of George Antonius*. Colorado: Westview Press, 2001.
- Choueiri, Youssef. *Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State*. New York: Routledge, 2003.
- Cleveland, William. "The Worlds of George Antonius: Identity, Culture and the Making of an Anglo-Arab in the Pre-World War II Middle East." *Auto/Biography and the Construction of Identity and Community in the Middle East*. Haz. Mary Ann Fay içinde 125-139. New York: Palgrave, 2001.
- Cleveland, William. *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*. Çev. Burak Demiryakan. İstanbul: Edebi Şeyler, 2018.
- Corm, Charles. *La Montagnée Inspiree*. Beyrouth: Editions de la Revue Phénicienne, 1934.

- Cortas, Wadad Makdisi. *O Sevdiğim Dünya*. Çev. Gamze Varım. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Daniş, Fahri. “Suriyecilik ve Arapçılık Karşısında Teritoryal Lübnan Milliyetçiliği.” *Lübnan: Kimlik, Toplum ve Siyaset*. Haz. Fahri Daniş ve Yasin Atlıoğlu içinde 97-139. İstanbul: Vadi Yayınları, 2021.
- Daniş, Fahri. “Lübnan Düşüncesinin Oluşumunda Beyrut’taki Misyoner Okullarının Katkısı.” *İnsan ve Toplum* 13/2 (2023): 29-54.
- Dawisha, Adeed. *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Dawn, Ernest. *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*. Chicago: University of Illinois Press, 1973.
- Foucault, Michel. “Yazar Nedir?.” *Sonsuza Giden Dil*. Haz. Ferda Keskin ve Ömer Albayrak. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2008.
- Gat, Azar. *Uluslar: Siyasi Etnisite ve Milliyetçiliğin Uzun Tarihi ve Derin Kökleri*. Çev. Şeyma Özcan. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Gelvin, James L. *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Haddad, Mahmoud. “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered.” *IJMES* 26 (1994): 201-222.
- Haim, Sylvia. “‘The Arab Awakening’, A Source for Historian?” *Die Welt des Islams* 2/4 (1953): 237-250.
- Hitti, Philip K. *History of the Arabs*. New York: Macmillan, 1937.
- Hitti, Philip K. *History of Syria: Including Lebanon and Palestine*. New York: Macmillan, 1951.
- Hobsbawm, Eric. *Millîyetler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*. Çev. Osman Akinhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Hopwood, Derek (haz.). *Studies in Arab History: The Antonius Lectures, 1978-1987*. New York: Palgrave Macmillan, 1990.
- Hopwood, Derek (haz.). *Arab Nation, Arab Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2000.
- Hourani, Albert. *The Emergence of the Modern Middle East*. Berkeley: University of California Press, 1981.
- Hourani, Albert. “The Arab Awakening Forty Years After.” *Studies in Arab History: The Antonius Lectures, 1978-87*. Haz. Derek Hopwood içinde 21-41. New York: Palgrave Macmillan, 1990.
- Hroch, Miroslav. *Avrupa’da Millî Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. Çev. Ayşe Özdemir. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918*. Çev. Türkan Yöney. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Kedourie, Elie. “The American University of Beirut.” *Middle Eastern Studies* 3 (1966): 74-90.
- Kedourie, Elie. *Nationalism in Asia and Africa*. London: Franck Cass, 1970.
- Khoury, Philip. *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Koç, Mehmet Akif. George Antonius’un *Arap Uyanışı* adlı kitabına takdim, 7-11. Çev. Mehmet Akif Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

- Kramer, Martin. "Arab Nationalism: Mistaken Identity." *Deadalus* 122/3 (1993): 171-206.
- Kramer, Martin. *Arab Awakening & Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1996.
- Lesch, Ann M. "Antonius, George." *Encyclopedia of the Palestinians*. Haz. Philip Matar içinde 22. New York: Facts on File, 2005.
- Makdisi, Ussama. "'Anti-Americanism' in the Arab World: An Interpretation of a Brief History." *The Journal of American History* 89/2 (2002): 538-557.
- Maxwell, Alexander. "Typologies and Phases in Nationalism Studies: Hroch's A-B-C Schema as a Basis for Comperative Terminology." *Nationalities Papers* 38/6 (2010): 865-880.
- Maxwell, Alexander. "Contingency and 'National Awakening'." *Nationalism and Ethnic Politics* 26/2 (2020): 183-201.
- Muslih, Muhammad. "The Rise of Local Nationalism in the Arab East." *The Origins of Arab Nationalism*. Haz. Rashid Khalidi vd. içinde 167-189. New York: Columbia University Press, 1991.
- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Patel, Abdulrazzak. *The Arab Nahdah: The Making of Intellectual and Humanism Movement*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- Provence, Michael. *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*. New York: Cambridge University Press, 2017.
- Said, Edward. *Başlangıçlar: Niyet ve Yöntem*. Çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Schayegh, Cyrus. "The Mandates and/as decolonization." *The Routledge Handbook of the History of the Middle East Mandates*. Haz. Cyrus Schayegh ve Andrew Arsan içinde 412-420. New York: Routledge, 2015.
- Sheehi, Stephen. "Butrus al-Bustani: Syria's Ideologue of the Age." *The Origins of Syrian Nationhood: Histories, Pioneers and Identity*. Haz. Adel Beshara içinde 57-79. New York: Routledge, 2011.
- Smith, Anthony. *National Identity*. London: Penguin Books, 1991.
- Smith, Anthony. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Smith, Anthony. "Ethnic and Territorial Nationalism." *Encyclopedia of Nationalism*. Haz. Athena Leoussi içinde 62-64. London: Transaction Publishers, 2001.
- Tauber, Eliezer. "When Two Anti-Zionist Corresponded: A Short Note on George Antonius and Elizabeth P. MacCollum." *Israel Affairs* 28 (2022): 145-152.
- Tibawi, A.L. *A Modern History of Syria: Including Lebanon and Palestine*. London: Macmillan, 1969.
- Zeine, Zeine N. *The Emergence of Arab Nationalism: With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near-East*. New York: Caravan Books, 1973.